१८

हलन्तप्रकरणे महत् इत्यादिशब्दानां रूपाणि

प्रस्तावना

पूर्वस्मिन् पाठे तद्, युष्मद्, अस्मद् चेति त्रयाणां शब्दानां रूपाणां साधनाय नवदश सूत्राणि आलोचितानि। अस्मिन् पाठे महत्, विद्वस्, भवत्, अदस्, ददत्, तुदत्, पचत् चेति सप्त शब्दाः आलोच्यन्ते। साकल्येन द्वादश सूत्राणि अत्र व्याख्यातानि। संस्कृतसाहित्ये एते शब्दाः प्रसिद्धाः सन्ति। महच्छब्दः भवच्छब्दः यद्यपि तकारान्तः तथापि तयोः रूपे भेदः परिलक्ष्यते। एवमेव विद्वस्-शब्दस्य अदस्-शब्दस्य मध्येऽपि भवति। अतः तकारान्तसाम्यं सकारान्तसाम्यं वा वीक्ष्य रूपाणि अपि समानानि भविष्यन्ति इति न चिन्तनीयम्। अतः सूत्राणि परिशीलनीयानि। अस्मिन् पाठे विद्यमानानि सूत्राणि वैयाकरणकुले प्रसिद्धानि सन्ति। सरलया शैल्या अत्र व्याख्यातानि सूत्राणि छात्राणां कृते सुबोध्यानि भविष्यन्ति।

उद्देश्यानि

इमं पाठम् अधीत्य भवान् –

- महच्छब्दस्य उपधायाः दीर्घः कदा भवति इति ज्ञातुं शक्ष्यति।
- भवच्छब्दस्य भेदद्वयं ज्ञास्यति।
- विद्वस्-शब्दस्य रूपाणां सिद्धये अपेक्षितानां सूत्राणां परिचयं प्राप्स्यति।
- अदस्-शब्दस्य दकारस्य, तदुत्तरं स्थितस्य अकारस्य, ततः सकारस्य स्थाने के के आदेशाः भवन्ति इति ज्ञास्यति।
- अदस्-शब्दविषये पूर्वत्रासिद्धम् इति सूत्रेण प्राप्तस्य असिद्धत्वस्य निषेधः कथं भवति इति बोद्धुं समर्थः भविष्यति।
- अभ्यस्तसंज्ञाविषये परिचयं प्राप्स्यति।
- शतृप्रत्ययान्तशब्देषु नुमागमविधिं ज्ञास्यति।

महच्छब्दः-

महत् – इति शब्दः तकारान्तः। मह्यते पूज्यते इति महान्। अत्र वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च इति उणादिसूत्रेण (उणा० २४१) मह्-धातोः कर्मणि अर्थे अतिप्रत्ययः, शतृवत् च अतिदेशः भवति। अतः महच्छब्दः शतृप्रत्ययान्तः भवति। शतृप्रत्यये ऋकारः इत्संज्ञकः भवति। तेन अयं शब्दः उगित् भवति।

महच्छब्दात् सुप्रत्यये अनुबन्धलोपे महत् स् इति स्थिते यतः महच्छब्दः उगित् तस्मात् तस्य सर्वनामस्थानसंज्ञके प्रत्यये परे उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः इति सूत्रेण नुमागमे अनुबन्धलोपे महन् त् स् इति जाते अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते –

[१८.१] सान्त महतः संयोगस्य। (६.४.१०)

सूत्रार्थः – सान्तसंयोगस्य महतः च यः नकारः तस्य उपधायाः दीर्घः असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने।

सूत्रव्याख्या - अनेन सूत्रेण उपधायाः दीर्घः विधीयते। अतः इदं विधिसूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे सान्त, महतः, संयोगस्य चेति त्रीणि पदानि सन्ति। सान्त इति लुप्तषष्ठीविभक्तिकं पदम्। तेन सान्तस्य इति लभ्यते। महतः, संयोगस्य चेति पदद्वयं षष्ठ्येकवचनान्तम्। सान्त इति लुप्तषष्ठीकं पदं संयोगपदे अभेदेन अन्वेति। तेन सान्तः यः संयोगः इत्यर्थः लभ्यते।

नोपधायाः इति सूत्रात् न इति लुप्तषष्ठीकं पदम्, उपधायाः इति च षष्ठ्येकवचनान्तं पदम् अनुवर्तते। ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः इति सूत्रात् दीर्घः इति प्रथमैकवचनान्तं पदम् अनुवर्तते। सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ इति सूत्रात् सर्वनामस्थाने, असम्बुद्धौ चेति सप्तम्येकवचनान्तं पदद्वयम् अनुवर्तनीयम्। महतः इत्यत्र या षष्ठी सा अवयवार्थे वर्तते। एतदपि पदं न इत्यत्र अन्वेति। सूत्रार्थो भवति सान्तसंयोगस्य महच्छब्दस्य च यः नकारः, तस्य उपधायाः दीर्घः भवति सम्बुद्धिभिन्ने सर्वनामस्थाने परे इति।

सूत्रार्थसमन्वयः – महन् त् स् इति स्थितिः। अत्र सुप्रत्ययः (स्) सम्बुद्धिसंज्ञाभिन्नः वर्तते। तस्मिन् परे सति महत्- इति शब्दस्य अवयवभूतः यः नकारः, तस्य यः उपधा हकारोत्तरः अकारः तस्य दीर्घः प्रस्तुतेन सूत्रेण विधीयते। तेन महान् त् स् इति जाते अपृक्त एकाल्प्रत्ययः इति सूत्रेण स् इत्यस्य अपृक्तसंज्ञायां हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् इति सूत्रेण सकारस्य लोपे महान् त् इति भवति। ततः संयोगान्तस्य लोपः इति सूत्रेण च संयोगान्ते वर्तमानस्य तकारस्य लोपे महान् इति रूपं सिद्धम्। अत्र संयोगान्तलोपस्य असिद्धत्वात् न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य इति सूत्रेण महान् इत्यत्र नकारस्य लोपः न भवति।

महच्छब्दात् औप्रत्यये उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः इति सूत्रेण नुमागमे अनुबन्धलोपे महन् त् औ इति जाते, सान्त महतः संयोगस्य इति सूत्रेण उपधायाः दीर्घे महान् त् औ इति स्थितिः आगच्छति।

ततः नश्चापदान्तस्य झलि इति सूत्रेण नकारस्य तकाररूपे झलि परे अनुस्वारे, अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः इति सूत्रेण अनुस्वारस्य परसवर्णे नकारे महान्तौ इति रूपम्।

महच्छब्दात् जस्प्रत्यये अनुबन्धलोपे महत् अस् इति जाते, सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ इति सूत्रेण नुमागमे अनुबन्धलोपे, सान्त महतः संयोगस्य इत्यनेन उपधादीर्घे, नकारस्य अनुस्वारे, अनुस्वारस्य च परसवर्णे वर्णमेलने महान्तस् इति जाते सकारस्य रुत्वे विसर्गे च कृते महान्तः इति रूपम्।

महच्छब्दात् भ्याम्प्रत्यये महत् भ्याम् इति जाते झलां जशोऽन्ते इति सूत्रेण तकारस्य दकारे महद्भ्याम् इति रूपम्।

महच्छब्दात् सम्बोधनैकवचने सुप्रत्यये अनुबन्धलोपे, नुमागमे अनुबन्धलोपे, सु इत्यस्य यतः एकवचनं सम्बुद्धिः इति सूत्रेण सम्बुद्धिसंज्ञा, तस्मात् तस्मिन् परे सान्त महतः संयोगस्य इति सूत्रस्य अप्राप्तौ महन् त् स् इति जाते सकारस्य हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् इति सूत्रेण लोपे तकारस्य संयोगान्तस्य लोपः इति सूत्रेण च लोपे महन् इति रूपम्।

विद्वस्-शब्दः

विद ज्ञाने इति अदादिगणीयात् विद्-धातोः शतृप्रत्यये, विद शतुर्वसुः इति सूत्रेण शतृप्रत्ययस्य स्थाने वसु-इति आदेशे विद्वस्-शब्दः निष्पद्यते। वसु-इत्यत्र उकारस्य इत्संज्ञा भवति। तेन अयं विद्वस्-शब्दः उगित् भवति।

विद्वस्-शब्दात् सुप्रत्यये अनुबन्धलोपे विद्वस् स् इति स्थितौ विद्वस्-शब्दः यतः उगित् तस्मात् उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः इति सूत्रेण नुमागमे अनुबन्धलोपे विद्वन् स् स् इति जाते, सान्त महतः संयोगस्य इति सूत्रेण सान्तसंयोगस्य नकारस्य उपधायाः वकारोत्तरस्य अकारस्य दीर्घे विद्वान् स् स् इति जाते हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् इति सूत्रेण स्-इत्यस्य लोपे, संयोगान्तस्य लोपः इति सूत्रेण संयोगान्ते विद्यमानस्य सकारस्य लोपे च विद्वान् इति रूपं निष्पद्यते।

विद्वस्-शब्दात् औप्रत्यये नुमागमे विद्वन् स् औ इति स्थिते, सान्त महतः संयोगस्य इत्यनेन उपधादीर्घे विद्वान् स् औ इति जाते, नश्चापदान्तस्य झलि इति सूत्रेण नकारस्य अनुस्वारे वर्णमेलने विद्वांसौ इति रूपम्।

विद्वस्-शब्दात् जसि अनुबन्धलोपे विद्वस् अस् इति स्थिते पूर्ववत् नुमागमे, उपधादीर्घे, नकारस्य अनुस्वारे विद्वांस् अस् इति जाते सकारस्य रुत्वे विसर्गे च कृते ततः वर्णसम्मेलने विद्वांसः इति रूपम्।

एवम् अमि, औटि अपि बोध्यम्।

विद्वस्-शब्दात् शस्प्रत्यये अनुबन्धलोपे विद्वस् अस् इति स्थिते अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते –

[१८.२] वसोः सम्प्रसारणम्। (६.४.१३१)

सूत्रार्थः – वस्वन्तस्य भस्य सम्प्रसारणं स्यात्।

सूत्रव्याख्या - अनेन सूत्रेण सम्प्रसारणं विधीयते। अतः विधिसूत्रम् इदम्। अस्मिन् सूत्रे वसोः, सम्प्रसारणं चेति पदद्वयं राजते। अत्र वसोः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। सम्प्रसारणम् इति प्रथमैकवचनान्तं विधेयबोधकं पदम्। भस्य, अङ्गस्य चेति सूत्रद्वयम् अत्र अधिकृतम्। वसोः इति पदम् भस्य विशेषणम्। विशेषणत्वात् तदन्तविधौ (वसु+अन्तस्य) वस्वन्तस्य इति लभ्यते। अङ्गस्य इत्यत्र षष्ठी स्थानेयोगा इति परिभाषाबलात् अङ्गस्य स्थाने इत्यर्थः लभ्यते। सूत्रार्थो भवति वसुप्रत्ययान्तस्य भस्य अङ्गस्य स्थाने सम्प्रसारणं भवति इति।

सूत्रार्थसमन्वयः - विद्वस् अस् इति स्थितिः। अत्र विद्वस्-शब्दः वसुप्रत्ययान्तः, यचि भम् इत्यनेन भसंज्ञकः, यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् इति सूत्रेण अङ्गसंज्ञकश्च वर्तते। अतः अन्त्यस्य यणः वकारस्य सम्प्रसारणे उकारे विदु अस् अस् इति जाते सम्प्रसारणाच्च इति सूत्रेण उकार-अकारयोः स्थाने पूर्वरूपे एकादेशे विदुस् अस् इति जाते आदेशप्रत्यययोः इति सूत्रेण वसुप्रत्ययावयवस्य सकारस्य षकारे वर्णमेलने विदुषस् इति जाते सकारस्य रुत्वे विसर्गे च कृते विदुषः इति रूपम्।

विद्वस् भ्याम् इति स्थिते वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः इति सूत्रेण सकारस्य दकारे विद्वद्भ्याम् इति रूपम्।

विद्वस्-शब्दात् सम्बोधनैकवचने सुप्रत्यये अनुबन्धलोपे विद्वस् स् इति जाते उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः इति सूत्रेण नुमागमे अनुबन्धलोपे, अपृक्तसंज्ञकस्य स्-इत्यस्य लोपे च विद्वन् स् इति जाते संयोगान्तस्य लोपः इति सूत्रेण संयोगान्ते विद्यमानस्य सकारस्य लोपे विद्वन् इति रूपम्।

भवत्-शब्दः

अदादिगणीयात् दीप्त्यर्थकात् भाधातोः भातेर्डवतु इति औणादिकसूत्रेण डवतुप्रत्यये अनुबन्धलोपे भा अवत् इति भवति। अत्र भा इत्यस्य यद्यपि भसंज्ञा नास्ति, तथापि डवतुप्रत्ययः डित् अस्ति इति कारणात् भसंज्ञारहितस्यापि टेः आकारस्य लोपः भवति। तेन वर्णमेलने भवत् इति शब्दः निष्पद्यते। यचि भम् इति सूत्रेण चतुर्थपञ्चमाध्यायविहितेषु प्रत्ययेषु परेषु एव पूर्वस्य भसंज्ञा विधीयते। अत्र डवतुप्रत्ययस्य उणादिगणे पाठः वर्तते। औणादिकप्रत्ययाश्च तृतीयाध्याये पठ्यन्ते। अतः तस्मिन् परे भसंज्ञा न भवति इति आशयः।

भवत्-शब्दात् प्रथमैकवचनविवक्षायां सुप्रत्यये अनुबन्धलोपे भवत् स् इति स्थिते अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते –

[१८.३] अत्वसन्तस्य चाधातोः। (६.४.१४)

सूत्रार्थः – अत्वन्तस्य उपधायाः दीर्घः धातुभिन्नासन्तस्य च असम्बुद्धौ सौ परे।

सूत्रव्याख्या - अनेन सूत्रेण उपधाया दीर्घः विधीयते। अतः विधिसूत्रम् इदम्। सूत्रे अस्मिन् चत्वारि पदानि वर्तन्ते। अतु, असन्तस्य, च, अधातोः इति पदच्छेदः। अतु इति लुप्तषष्ठीकं पदम्। असन्तस्य, अधातोः चेति षष्ठ्येकवचनान्ते पदे। च इति अव्ययपदम्। अङ्गस्य इति पदम् अधिकृतम्। नोपधायाः इति सूत्रात् उपधायाः इति षष्ठ्येकवचनान्तं, सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ इत्यतः असम्बुद्धौ इति सप्तम्येकवचनान्तं, सौ च इति सूत्रात् सौ इति सप्तम्येकवचनान्तं, ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः इति

सूत्रात् दीर्घः इति च प्रथमान्तं पदम् अनुवर्तते। अस् अन्ते यस्य सः असन्तः इति बहुव्रीहिसमासः, तस्य असन्तस्य इति। न धातुः अधातुरिति नञ्तत्पुरुषसमासः, तस्य अधातोः। असम्बुद्धौ इत्यत्रापि नञ्तत्पुरुषसमासः।

अतु इति अङ्गस्य इत्यस्य विशेषणम्। तेन तदन्तविधौ अत्वन्तस्य इति लभ्यते। अत्र सूत्रे अधातोः इति पदम् असन्तस्य इत्यनेन सहैव अन्वेति। तेन धातुभिन्नस्य असन्तस्य इति अर्थः आयाति। सूत्रार्थो भवति अत्वन्तस्य अङ्गस्य, धातुभिन्नस्य असन्तस्य च उपधायाः दीर्घः असम्बुद्धौ सुप्रत्यये परे इति।

सूत्रे अतु-इत्यनेन मतुप्, वतुप्, डवतु चेत्यादीनाम् अतु-अन्तानां ग्रहणं भवति।

सूत्रार्थसमन्वयः – भवत् स् इति स्थितिः। अत्र भवत् इति शब्दः अत्वन्तः वर्तते। ततः परं स्थितः सुप्रत्ययः सम्बुद्धिसंज्ञाभिन्नः वर्तते। अतः तस्मिन् परे सति अत्वन्तस्य भवत्-शब्दस्य उपधायाः वकारोत्तरस्य अकारस्य दीर्घे भवात् स् इति भवति। ततः उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः इति सूत्रेण नुमागमे अनुबन्धलोपे भवा न् त् स् इति स्थितिः आगच्छति। ततः हलङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् इति सूत्रेण अपृक्तसंज्ञकस्य सुप्रत्ययस्य लोपे भवा न् त् इति भवति। ततः संयोगान्तस्य लोपः इति सूत्रेण संयोगान्ते विद्यमानस्य सकारस्य लोपे भवान् इति रूपं निष्पद्यते।

भवत् औ इत्यत्र सम्बुद्धिसंज्ञाभिन्नसुप्रत्ययः परं नास्ति। तेन पूर्वसूत्रेण उपधायाः दीर्घः न भवति। अत्र केवलं नुमागमे पूर्ववत् प्रक्रियाकार्ये भवन्तौ इति रूपम्।

एवं सर्वनामस्थानसंज्ञके (सु, औ, जस्, अम्, औट्) प्रत्यये परे सति नुमागमः भवति। सम्बोधनैकवचने तु सुप्रत्ययस्य सम्बुद्धिसंज्ञकत्वात् अत्वसन्तस्य चाधातोः इति सूत्रेण उपधायाः दीर्घः न भवति। तेन तत्र भवन् इत्येव रूपम्। यद्यपि भवत्-शब्दस्य सम्बोधने रूपं न दृश्यते, तथापि तस्य उल्लेखः सम्भावनामात्रम्।

अयं भवत्-शब्दः सर्वादिगणे पठितः। तेन तस्य सर्वनामसंज्ञा भवति। सर्वनामसंज्ञायाः फलम् अत्र अकच्प्रत्ययविधानम्।

प्रसङ्गतः इदमपि ज्ञातव्यं यत् सत्तार्थकभूधातोः शतृप्रत्यये प्रक्रियाकार्ये अपि भवत् इति शब्दः निष्पद्यते। परन्तु तत्र अत्वसन्तस्य चाधातोः इति सूत्रं न प्रवर्तते, यतो हि शतृप्रत्ययः न अत्वन्तः। तेन उपधादीर्घाभावात् भवन् इत्येव रूपम् भवति। अन्यानि सर्वाण्यपि रूपाणि डवतुप्रत्ययान्त-भवत्-शब्दवत् भवन्ति।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. सान्तमहतः संयोगस्य इति सूत्रस्य अर्थं लिखत।

२. वसोः सम्प्रसारणम् इति सूत्रस्य अर्थं लिखत।

३. महत्-शब्दस्य सम्बोधनैकवचने उपधाया दीर्घः भवति न वा? कथम्?

४. महन् त् स् इत्यत्र नुमागमः केन सूत्रेण भवति?

५. वसोः सम्प्रसारणम् इति सूत्रस्य उदाहरणमेकं लिखत।

६. अत्वसन्तस्य चाधातोः इति सूत्रस्य अर्थं लिखत।

७. भवात् स् इति स्थिते उपधादीर्घः केन सूत्रेण भवति?

८. अत्वसन्तस्य चाधातोः इति सूत्रे अतु-इत्यनेन केषां ग्रहणम्?

अदस्-शब्दः

अदस्-शब्दः सर्वादिगणे पठितः सर्वादीनि सर्वनामानि इति सूत्रेण सर्वनामसंज्ञकः। विप्रकृष्टं वस्तुनं बोधयितुम् अदस्-शब्दः प्रयुज्यते। त्रिषु अपि लिङ्गेषु अस्य शब्दस्य प्रयोगः भवति।

पुंलिङ्गे अदस्-शब्दः

पुंलिङ्गे वर्तमानस्य अदस्-शब्दस्य प्रथमाविभक्तेः एकवचनविवक्षायां सुप्रत्यये त्यदादीनामः इति सूत्रं प्राप्नोति। परन्तु तत् प्रबाध्य सूत्रम् आगच्छति –

[१८.४]   अदस औ सुलोपश्च। (७.२.१०७)

सूत्रार्थः – अदसः औकारः अन्तादेशः स्यात् सौ परे सुलोपः च।

सूत्रव्याख्या – अनेन सूत्रेण औकारादेशः, लोपश्च विधीयते। अतः इदं विधिसूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे चत्वारि पदानि सन्ति। अदसः, औ, सुलोपः, च इति सूत्रगतपदच्छेदः। अस्मिन् सूत्रे तदोः सः सावनन्त्ययोः इति सूत्रात् सौ इति पदमनुवर्तते। अदस इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। औ इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। सुलोपः इत्यपि प्रथमैकवचनान्तं पदम्। च इति अव्ययं पदम्। सोर्लोपः सुलोपः इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः।

अदसः इत्यत्र षष्ठीविभक्तिः। अतः अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषाबलात् अदसः अन्त्यस्य अलः सकारस्य स्थाने कार्यं भवति। तच्च कार्यं भवति औ इति अन्तादेशः। अतः अनेन सूत्रेण एकस्मिन् काले कार्यद्वयं विधीयते – औ इति अन्तादेशः, सुविभक्तेः लोपश्च। तदर्थमेव सूत्रे च इति पदोपादानम्। सूत्रे सौ इति अनुवर्तनात्, सौ इत्यत्र च सप्तमीविभक्तेः दर्शनात् तस्मिन् सुविभक्तौ परे सति पूर्वस्य अदसः अन्त्यस्य सकारस्य स्थाने औ इति आदेशो भवति। एतादृशस्य कार्यद्वयस्य सूचनाय सूत्रे च इति पदं दत्तम्। अत एव सूत्रस्यार्थो भवति सुविभक्तौ परतः अदसः सकारस्य औकारादेशः, सुप्रत्ययस्य च लोपो भवति इति।

बाध्यबाधकभावः – सूत्रमिदं त्यदादीनामः इति सूत्रस्य अपवादः भवति।

उदाहरणम् -असौ इति उदाहरणम् अत्र।

सूत्रार्थसमन्वयः – अदस् सु इति स्थितिः। अत्र सुप्रत्ययः परम् अस्ति। अतः प्रस्तुतसूत्रेण अदसः सकारस्य स्थाने औकारादेशः, सुविभक्तेः लोपश्च युगपत् भवति। तेन अद औ इति जाते

वृद्धिरेचि इति सूत्रेण अकार-औकारयोः स्थाने वृद्धौ औकाररूपैकादेशे अदौ इति जाते तदोः सः सावनन्त्ययोः इति सूत्रेण दकारस्य स्थाने सकारे कृते असौ इति रूपं सिद्धम्।

अदस्-शब्दस्य प्रथमाद्विवचने औप्रत्यये त्यदादीनामः इति सूत्रेण सकारस्य स्थाने अकारे, अतो गुणे इति सूत्रेण पररूपे अद औ इति स्थिते वृद्धिरेचि इति सूत्रेण अकार-औकारयोः स्थाने वृद्धौ औकाररूपे एकादेशे अदौ इति जाते अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते -

[१८.५] अदसोऽसेर्दादु दो मः। (८.२.८०)

सूत्रार्थः – अदसः असान्तस्य दात्परस्य उदूतौ स्तः दस्य मः च।

सूत्रव्याख्या – सूत्रेणानेन उकारः, मकारश्च आदिश्यते। अतः इदं विधिसूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे षट् पदानि सन्ति। अदसः, असेः, दाद्, उ, दः, मः इति सूत्रस्थपदच्छेदः। अदसः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। असेः इत्यपि षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। तच्च अदसः इत्यस्य विशेषणम्। दात् इति पञ्चम्येकवचनान्तं पदम्। उ इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। दः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। मः इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। नास्ति सिः सकारः यस्मिन् सः असिरिति नञ्बहुव्रीहिसमासः। असिः इत्यत्र इकारः उच्चारणार्थः। उ इत्यत्र समाहारद्वन्द्वः। उश्च ऊश्च इत्यत्र विग्रहः।

दात् इत्यत्र दिग्योगा पञ्चमी। ततः परस्य इति पदमध्याहार्यम्। दः इत्यत्र षष्ठीविभक्तिः। अत्र अनुयोगिपदस्य अश्रवणात् षष्ठी स्थानेयोगा इति परिभाषया स्थाने इति पदमागच्छति। असेः इति अदसः इति शब्दस्य विशेषणम्। तस्मात् तदन्तविधौ असन्तस्य इति अर्थः आगच्छति। तेनात्र तादृशः अदस्-शब्दः विवक्षितः यस्य अन्तिमः वर्णः सकारो न भवति। तादृशसकारान्तभिन्नस्य अदस्-शब्दस्य अवयवः यः दकारः ततः परं स्थितः स्थितस्य वर्णस्य स्थाने उः इति ऊः इति वा आदेशो भवति। दकारस्य च स्थाने म इति आदेशः अपि भवति। अतः सूत्रस्य अर्थः भवति सकारान्तभिन्नस्य अदसः दात्परस्य उवर्णादेशः भवति, दकारस्य च मकार इति।

अदस्-शब्दावयवः यः दकारः ततः परं स्थितः वर्णः कदाचित् ह्रस्वो भवति कदाचित् वा दीर्घः। तस्मादत्र स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषया ह्रस्वस्य स्थाने ह्रस्वः उकारः, दीर्घस्य वा स्थाने दीर्घः उकारः आदेशो भवति।

उदाहरणम् – अमू।

सूत्रार्थसमन्वयः – अदौ इति स्थितिः। अत्र अदस्-शब्दः सकारान्तभिन्नः अस्ति। तस्मात् अनेन सूत्रेण दकारात् परस्य दीर्घस्य औकारस्य स्थाने ऊ इत्यादेशे दकारस्य च स्थाने म् इत्यादेशे सर्ववर्णसम्मेलने अमू इति रूपं सिद्ध्यति।

अदस्-शब्दस्य प्रथमाबहुवचनविवक्षायां जस्प्रत्यये अनुबन्धलोपे अदस् अस् इति जाते त्यदादीनामः इति सूत्रेण अदसः सकारस्य स्थाने अकारे अद अ अस् इति स्थितिः भवति। ततः अतो गुणे इति सूत्रेण अकारद्वयस्य स्थाने गुणे पररूपे अद अस् इति भवति। ततः जसः शी इति जाते सम्पूर्णस्य जसः स्थाने शी-इत्यादेशे अनुबन्धलोपे अद ई इति जाते आद्गुणः इति सूत्रेण अकार-

ईकारयोः स्थाने गुणे एकारे अदे इति स्थितिः सम्पद्यते। ततः अदसोऽसेर्दादु दो मः इति सूत्रेण एकारस्य ऊकारादेशे, दकारस्य च मकारादेशे प्राप्ते तत्प्रबाध्य अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते -

[१८.६] एत ईद्बहुवचने (८.२.८१)

सूत्रार्थः – अदसः दात्परस्य एत ईत् दस्य च मः बह्वर्थोक्तौ।

सूत्रव्याख्या – अनेन सूत्रेण ईकारः, मकारश्च आदिश्येते। अतः सूत्रमिदं विधिसूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। एतः, ईद्, बहुवचने इति सूत्रगतपदच्छेदः। अस्मिन् सूत्रे अदसोऽसेर्दादु दो मः इति सूत्रात् अदसः, दात्, दः, मः चेति चत्वारि पदानि अनुवर्तन्ते। अदसः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। षष्ठी चात्र अवयवे वर्तते। दात् इति पञ्चम्येकवचनान्तं पदम्। एत इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। ईत् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। दः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। मः इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। बहूनां वचनं बहुवचनमिति षष्ठीतत्पुरुषसमासः, तस्मिन् बहुवचने इति। सूत्रार्थो भवति अदसः दकारादुत्तरस्य एकारस्य ईकारादेशो भवति, दकारस्य च मकारः बहुवचने इति।

बाध्यबाधकभावः - अदसोऽसेर्दादु दो मः इति सूत्रस्य अपवादसूत्रं भवति इदं सूत्रम्।

उदाहरणम् – अमी इति अत्र उदाहरणम्।

सूत्रार्थसमन्वयः – अदे इति स्थितिः। अत्र जस्प्रत्ययः अस्ति। अतः बहुवचनम्। तस्मात् प्रस्तुतसूत्रेण दकारात् परस्य एकारस्य स्थाने ईकारादेशे दकारस्य च स्थाने म्-इत्यादेशे अमी इति रूपं सिद्धम्।

अमुम् – अदस्-शब्दस्य द्वितीयैकवचनविवक्षायाम् अमि अदस् अम् इति स्थिते, त्यदादीनामः इति सूत्रेण अदसः सकारस्य अकारे, अतो गुणे इति सूत्रेण पररूपे अद अम् इति अवस्थायां कार्यद्वयं प्राप्नोति। अमि पूर्वः इति सूत्रेण दकारोत्तराकारस्य अम्प्रत्ययावयवे अकारे परे पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपं प्राप्नोति। अदसोऽसेर्दादु दो मः इति सूत्रेण अकारस्य स्थाने उ-इत्यादेशः, दकारस्य च स्थाने म्-इत्यादेशः प्राप्नोति। एवं सूत्रद्वयस्य मध्ये किं सूत्रम् आदौ स्यात् इति जिज्ञासायाम् उच्यते पूर्वत्रासिद्धम् इति सूत्रबलात् अमि पूर्वः इति सूत्रमेव आदौ प्रवर्तते। ततः अदसोऽसेर्दादु दो मः इति। तथाहि अष्टाध्याय्याम् अमि पूर्वः इति सूत्रस्य संख्या ६.१.१०४, अदसोऽसेर्दादु दो मः इति सूत्रस्य च संख्या ८.२.८० इति। अतः सपादसप्ताध्यायीस्थस्य अमि पूर्वः इति सूत्रस्य दृष्ट्या अदसोऽसेर्दादु दो मः इति सूत्रम् असिद्धम् भवति। अतः आदौ अमि पूर्वः इति सूत्रमेव प्रवर्तते। तेन अद अम् इति स्थिते अमि पूर्वः इत्यनेन पूर्वरूपे अदम् इति जाते, ततः अदसोऽसेर्दादु दो मः इति सूत्रेण दकारात् उत्तरस्य अकारस्य स्थाने उत्वे, दकारस्य च स्थाने म्-इत्यादेशे अमुम् इति रूपं सिद्धम्।

अमून् – अदस्-शब्दस्य द्वितीयाबहुवचनविवक्षायां शसि अनुबन्धलोपे त्यदादीनामः इति सूत्रेण अकारे, अतो गुणे इति सूत्रेण पररूपे च अद अस् इति स्थिते अत्रापि शास्त्रद्वयं प्राप्नोति - अदसोऽसेर्दादु दो मः (८.२.८०), प्रथमयोः पूर्वसवर्णः (६.१.१०२) चेति। अदसोऽसेर्दादु दो मः इति सूत्रं त्रिपाद्यां वर्तते। प्रथमयोः पूर्वसवर्णः इति सूत्रं च सपादसप्ताध्याय्यां वर्तते। अतः पूर्वत्रासिद्धम् इति सूत्रबलात् प्रथमयोः पूर्वसवर्णः इति सूत्रस्य दृष्ट्या अदसोऽसेर्दादु दो मः इति सूत्रम् असिद्धं भवति। तेन अद अस्

इति अवस्थायां प्रथमयोः पूर्वसवर्णः इति सूत्रेण पूर्वसवर्णदीर्घे अदास् इति जाते, तस्माच्छसो नः पुंसि इति सूत्रेण सकारस्य स्थाने न् इत्यादेशे अदान् इति स्थितिः भवति। ततः अदसोऽसेर्दादु दो मः इति सूत्रेण दकारात् परस्य आ-इत्यस्य स्थाने ऊ-इत्यादेशे, दकारस्य च स्थाने म्-इत्यादेशे वर्णमेलने अमून् इति रूपं सिद्धम्।

अमुना – अदस्-शब्दस्य तृतीयैकवचनविवक्षायां टा-इत्यादेशे अनुबन्धलोपे अदस् आ इति स्थिते त्यदादीनामः इति सूत्रेण सकारस्य स्थाने अकारे, अतो गुणे इति सूत्रेण पररूपे च अद आ इति भवति। ततः अदसोऽसेर्दादु दो मः इति सूत्रेण उत्वे मत्वे च कृते अमु आ इति भवति। परन्तु अदसोऽसेर्दादु दो मः (८.२.८०) इति सूत्रं यतः पूर्वत्रासिद्धम् इति सूत्रबलात् शेषो घ्यसखि (१.४.७) इति सूत्रस्य दृष्ट्या असिद्धं भवति, अतः शेषो घ्यसखि इति सूत्रम् अदसोऽसेर्दादु दो मः इति सूत्रविहितं कार्यं न पश्यति। तेन घिसंज्ञा न प्राप्नोति। घिसंज्ञाभावात् आङो नाऽस्त्रियाम् इति सूत्रेण टास्थाने ना-इत्यादेशः अपि न प्राप्नोति। परन्तु ना-इत्यादेशः अत्र अभीष्टः एव। अतः मुभावः सिद्धः यथा स्यात् तदर्थं सूत्रं प्रारभते -

[१८.७] न मु ने। (८.२.३)

सूत्रार्थः –नाभावे कर्तव्ये कृते च मुभावः न असिद्धः।

सूत्रव्याख्या – अनेन सूत्रेण असिद्धत्वस्य निषेधः भवति। अतः इदं निषेधसूत्रम्। सूत्रे अस्मिन् न, मु, ने चेति त्रीणि पदानि सन्ति। अस्मिन् सूत्रे पूर्वत्रासिद्धम् इति सूत्रात् असिद्धम् इति पदम् अनुवर्तते। ना-इत्यस्य सप्तम्येकवचने ने इति रूपम्। सप्तमी चात्र भावे, विषये वा वर्तते। मु इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। न इति अव्ययम्। असिद्धम् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। म् च उश्च विग्रहे समाहारद्वन्द्वे निष्पन्नं मु-इति पदम्। नाभावे कर्तव्ये कृते च मुभावः असिद्धः न भवति इति।

बाध्यबाधकभावः – पूर्वत्रासिद्धम् इति सूत्रस्य अपवादभूतं सूत्रमिदम्।

उदाहरणम् – अमुना इति उदाहरणमत्र।

सूत्रार्थसमन्वयः - अमु आ इति स्थिते आङो नाऽस्त्रियाम् इति सूत्रेण टास्थाने ना-इत्यादेशे कर्तव्ये अदसोऽसेर्दादु दो मः इति सूत्रेण विहितः मुभावः असिद्धः न भवति। तेन शेषो घ्यसखि इति सूत्रेण अमु इत्यस्य घिसंज्ञा सिद्ध्यति। तेन आङो नाऽस्त्रियाम् इति सूत्रेण टा-स्थाने ना-इत्यादेशे अमुना इति रूपं सिद्धम्।

विशेषः – सूत्रार्थे नाभावे कर्तव्ये कृते च मुभावः असिद्धः न भवति इति उक्तम्। नाभावे कृते मुभावः असिद्धः न भवति इत्यर्थः न स्वीक्रियते चेत् अमुना इत्यत्र नाभावे कृते सति मुभावः असिद्धः भवति। तेन सुपि च इति सूत्रेण अद इति अदन्तस्य अङ्गस्य दीर्घः प्राप्नोति। परन्तु तादृशार्थस्वीकारेण न मु ने इति सूत्रेण मु-इत्यादेशः सिद्धो भवति। तेन सुपि च इति सूत्रं न प्रवर्तते। तस्मात् ने इत्यत्र सप्तमीविभक्तेः अर्थद्वयं स्वीकृतं – नाभावे कर्तव्ये, नाभावे परे चेति।

अमूभ्याम् – अदस् भ्याम् इति स्थिते त्यदाद्यत्वे पररूपे च कृते, अद भ्याम् इति जाते सुपि च इति सूत्रेण दीर्घे अदाभ्याम् इति स्थितिः आगच्छति। ततः अदसोऽसेर्दादु दो मः इति सूत्रेण दकारादुत्तरस्य आकारस्य स्थाने ऊ-इत्यादेशे, दकारस्य च स्थाने म्-इत्यादेशे अमूभ्याम् इति रूपं सिद्धम्।

अमीभिः – अदस् भिस् इति स्थिते त्यदाद्यत्वे पररूपे च कृते अद भिस् इति भवति। ततः अतो भिस ऐस् इति सूत्रं प्राप्नोति। परन्तु नेदमदसोरकोः इति सूत्रेण तत् निषिद्ध्यते। ततः बहुवचने झल्येत् इति सूत्रेण झलादौ बहुवचने सुपि पूर्वस्य अकारस्य एकारे अदेभिस् इति स्थितिः आगच्छति। ततः एत ईद् बहुवचने इति सूत्रेण एकारस्य ईकारे, दकारस्य च स्थाने मकारे कृते अमीभिस् इति जाते, ततः सकारस्य रुत्वे विसर्गे च कृते अमीभिः इति रूपं सिद्धम्।

अमुष्मै – अदस्-शब्दात् ङेविभक्तौ, अनुबन्धलोपे अदस् ए इति स्थिते त्यदादीनामः इति सूत्रेण सकारस्य स्थाने अकारे, अतो गुणे इति सूत्रेण पररूपे च कृते अद ए इति जाते सर्वनाम्नः स्मै इति सूत्रेण ङेस्थाने स्मै-इत्यादेशे अद स्मै इति स्थितिः भवति। ततः अदसोऽसेर्दादु दो मः इति सूत्रेण अकारस्य उकारे, दकारस्य च स्थाने मकारे अमु स्मै इति स्थिते आदेशप्रत्यययोः इति सूत्रेण सकारस्य स्थाने षकारे अमुष्मै इति रूपं सिद्धम्।

अमीभ्यः – अदस् भ्यस् इति स्थिते त्यदाद्यत्वे पररूपे बहुवचने झल्येत् इति सूत्रेण एत्वे अदे भ्यस् इति जाते, एत ईद् बहुवचने इति सूत्रेण एकारस्य स्थाने ईकारे, दकारस्य च स्थाने मकारे अमी भ्यस् इति जाते, सकारस्य रुत्वे विसर्गे च कृते ततः वर्णसम्मेलने अमीभ्यः इति रूपं सिद्धम्।

अमुष्मात् - अदस्-शब्दात् ङसिप्रत्यये अनुबन्धलोपे त्यदाद्यत्वे पररूपे अद अस् इति स्थिते ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ इति सूत्रेण ङसिप्रत्ययस्य स्थाने स्मात्-इत्यादेशे अद स्मात् इति स्थिते, ततः अदसोऽसेर्दादु दो मः इति सूत्रेण दकारोत्तरस्य अकारस्य स्थाने उकारे, दकारस्य च स्थाने मकारे अमु स्मात् इति जाते, आदेशप्रत्यययोः इति सूत्रेण सकारस्य स्थाने मूर्धन्यादेशे षकारे अमुष्मात् इति रूपं सिद्धम्।

अमुष्य – अदस्-शब्दात् ङस्प्रत्यये अनुबन्धलोपे त्यदाद्यत्वे पररूपे टाङसिङसामिनात्स्याः इति सूत्रेण स्य-इत्यादेशे उत्वे, मत्वे, सकारस्य षत्वे च कृते अमुष्य इति रूपं सिद्धम्।

अमुयोः – अदस्-शब्दात् ओस्प्रत्यये त्यदाद्यत्वे, पररूपे अद ओस् इति स्थिते ओसि च इति दकारोत्तरस्य अकारस्य एकारे अदे ओस् इति जाते एचोऽयवायावः इति सूत्रेण ओकाररूपे अचि परे एकारस्य स्थाने अयादेशे अदयोस् इति स्थिते ततः अदसोऽसेर्दादु दो मः इति सूत्रेण दकारोत्तरस्य अकारस्य स्थाने उकारे, दकारस्य च स्थाने मकारे अमुयोस् इति जाते, सकारस्य रुत्वे विसर्गे च कृते अमुयोः इति रूपं सिद्धम्।

अमीषाम् -अदस्-शब्दात् आमि त्यदाद्यत्वे, पररूपे अद आम् इति स्थिते, आमि सर्वनाम्नः सुट् इति सूत्रेण आमः सुडागमे अनुबन्धलोपे अद साम् इति भवति। ततः बहुवचने झल्येत् इति सूत्रेण दकारोत्तरस्य अकारस्य एकारे अदे साम् इति भवति। ततः एत ईद् बहुवचने इति सूत्रेण दकारोत्तरस्य

एकारस्य ईकारे, दकारस्य च मकारे अमी साम् इति जाते, आदेशप्रत्यययोः इति सूत्रेण सकारस्य षत्वे अमीषाम् इति रूपं सिद्धम्।

अमुष्मिन् - अदस्-शब्दात् ङिविभक्तौ अनुबन्धलोपे त्यदाद्यत्वे पररूपे ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ इति सूत्रेण ङि-इत्यस्य स्थाने स्मिन्-इत्यादेशे, उत्वे, मत्वे, सकारस्य षत्वे च वर्णमेलने अमुष्मिन् इति रूपं सिद्धम्।

अमीषु - अदस्-शब्दात् सुपि, अनुबन्धलोपे त्यदाद्यत्वे, पररूपे, बहुवचने झल्येत् इति एत्वे, ईत्वमत्वे च कृते, ततः सस्य षकारे अमीषु इति रूपं सिद्धम्।

स्त्रीलिङ्गे अदस्-शब्दः

स्त्रीलिङ्गे अदस्-शब्दस्य प्रथमैकवचनविवक्षायां पुंलिङ्गवदेव रूपम्।

प्रथमायाः द्विवचने औप्रत्यये अदस् औ इति जाते, त्यदाद्यत्वे, पररूपे अद औ इति जाते, स्त्रीत्वविवक्षायां टापि अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे अदा औ इति जाते औङ आपः इति सूत्रेण औकारस्य स्थाने शी-इत्यादेशे अनुबन्धलोपे अदा ई इति जाते, आद्गुणः इति सूत्रेण गुणे अदे इति जाते अदसोऽसेर्दादु दो मः इति सूत्रेण एकारस्य ऊकारे, दकारस्य च मकारे अमू इति रूपम्।

अदस् अस् (जस्) इति स्थिते त्यदाद्यत्वे, पररूपे, टापि, सवर्णदीर्घे अदा अस् इति जाते प्रथमयोः पूर्वसवर्णः इति सूत्रेण प्राप्तस्य सवर्णदीर्घस्य दीर्घाज्जसि च इति सूत्रेण निषेधः भवति। ततः सवर्णदीर्घे अदास् इति जाते पूर्ववत् अदसोऽसेर्दादु दो मः इति सूत्रेण दकारस्य मकारे, आकारस्य ऊकारे अमूः इति रूपम्।

अदस् अम् इति स्थिते पूर्ववत् प्रक्रियाकार्ये अदा अम् इति जाते अमि पूर्वः इति सूत्रेण पूर्वरूपैकादेशे अदाम् इति जाते ततः अदसोऽसेर्दादु दो मः इति सूत्रेण दकारस्य मकारे, आकारस्य ऊकारे च अमूम् इति रूपम्।

अदस् अस् (शस्) इत्यत्र पूर्ववत् प्रक्रियाकार्ये अदा अस् इति जाते प्रथमयोः पूर्वसवर्णः इति सूत्रेण पूर्वसवर्णदीर्घे अदास् इति जाते पूर्ववत् ऊत्वे मत्वे, सकारस्य रुत्वे विसर्गे च कृते अमूः इति रूपम्।

अदस् आ (टा) इति स्थिते पूर्ववत् प्रक्रियाकार्ये अदा आ इति जाते आङि चापः इति सूत्रेण आपः एकारे अदे आ इति जाते, एचोऽयवायावः इति सूत्रेण एकारस्य स्थानने अयादेशे, अदय् आ इति जाते, पूर्ववत् दकारस्य मकारे, दकारोत्तरस्य अकारस्य उकारे वर्णमेलने च अमुया इति रूपम्।

अदस् भ्याम् इत्यत्र प्रक्रियाकार्ये अदा भ्याम् इति जाते पूर्ववत् ऊत्वे मकारे च अमूभ्याम् इति रूपम्।

एवमेव अमूभिः, अमूभ्यः चेत्यत्रापि बोद्धव्यम्।

अदस् ए (ङे) इत्यवस्थायां प्रक्रियाकार्ये अदा ए इति जाते सर्वादीनि सर्वनामानि इति सूत्रेण तस्य सर्वनामसंज्ञायां सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च इति सूत्रेण स्याट् इति आगमे अनुबन्धलोपे आपः ह्रस्वे च

टिप्पणी

कृते, वृद्धिरेचि इति सूत्रेण आकार-एकारयोः वृद्धौ ऐकारे अद स्यै इति जाते, पूर्ववत् उत्वे मत्वे च अमुस्यै इति जाते, आदेशप्रत्यययोः इति सूत्रेण सकारस्य षकारे अमुष्यै इति रूपम्।

अदस् अस् (ङसि/ङस्) इति स्थिते पूर्ववत् प्रक्रियाकार्ये अदा अस् इति जाते सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च इति सूत्रेण स्याडागमे आपः ह्रस्वे, अद स्या अस् इति जाते, अकः सवर्णे दीर्घः इति सूत्रेण सवर्णदीर्घे अद स्यास् इति जाते, पूर्ववत् उत्वे मत्वे, सकारस्य षकारे च कृते अमुष्यास् इति जाते ततः सकारस्य रुत्वे विसर्गे च अमुष्याः इति रूपम्।

अदस् ओस् इत्यवस्थायां पूर्ववत् प्रक्रियाकार्ये अदा ओस् इति जाते आङि चापः इति सूत्रेण आपः एकारे, अयादेशे अदय् ओस् इति जाते, पूर्ववत् उत्वे मत्वे च अमुयोस् इति जाते, सकारस्य रुत्वे विसर्गे च अमुयोः इति रूपम्।

अदस् आम् इति स्थिते पूर्ववत् प्रक्रियाकार्ये अदा आम् इति जाते, आमि सर्वनाम्नः सुट् इति सूत्रेण सुडागमे अदा साम् इति जाते, पूर्ववत् ऊत्वे मत्वे, सकारस्य षत्वे अमूषाम् इति रूपम्।

अदस् इ (ङि) इति स्थिते पूर्ववत् प्रक्रियाकार्ये अदा इ इति जाते ङेराम्नद्याम्नीभ्यः इति सूत्रेण ङेः स्थाने आमादेशे अदा आम् इति जाते, सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च इति सूत्रेण आमः स्याडागमे, आपः ह्रस्वे च अद स्या आम् इति जाते सवर्णदीर्घे, पूर्ववत् उत्वे मत्वे, सकारस्य षत्वे च कृते वर्णमेलने अमुष्याम् इति रूपम्।

अदस् सु (सुप्) इत्यत्र पूर्ववत् प्रक्रियाकार्ये अदा सु इति जाते पूर्ववत् ऊत्वे मत्वे च अमू सु इति जाते आदेशप्रत्यययोः इति सूत्रेण सकारस्य षत्वे अमूषु इति रूपम्।

स्त्रीलिङ्गे अदस्-शब्दरूपाणि -

विभक्तौ	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथमायाम्	असौ	अमू	अमूः
द्वितीयायाम्	अमूम्	अमू	अमूः
तृतीयायाम्	अमुया	अमूभ्याम्	अमूभिः
चतुर्थ्याम्	अमुष्यै	अमूभ्याम्	अमूभ्यः
पञ्चम्याम्	अमुष्याः	अमूभ्याम्	अमूभ्यः
षष्ठ्याम्	अमुष्याः	अमुयोः	अमूषाम्
सप्तम्याम्	अमुष्याम्	अमुयोः	अमूषु

क्लीबलिङ्गे अदस्-शब्दः

अदस् सु इति स्थिते स्वमोर्नपुंसकात् इति सूत्रेण सुप्रत्ययस्य लोपे, पदान्ते विद्यमानस्य सकारस्य रुत्वे विसर्गे च अदः इति रूपम्।

अदस् औ इति स्थिते नपुंसकाच्च इति सूत्रेण औप्रत्ययस्य स्थाने शी-इत्यादेशे अनुबन्धलोपे अदस् ई इति जाते त्यदादीनामः इति सूत्रेण त्यदाद्यत्वे, अतो गुणे इति सूत्रेण पररूपे च कृते अद ई इति जाते आद्गुणः इति गुणे अदे इति जाते अदसोऽसेर्दादु दो मः इत्यनेन ऊत्वे मत्वे च कृते अमू इति रूपम्।

अदस् अस् (जस्) इति स्थिते जश्शसोः शिः इत्यनेन जसः स्थाने शि-इत्यादेशे अनुबन्धलोपे अदस् इ इति जाते त्यदाद्यत्वे पररूपे च कृते अद इ इति जाते नपुंसकस्य झलचः इत्यनेन नुमागमे अद न् इ इति जाते सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ इति सूत्रेण उपधायाः दीर्घे वर्णमेलने अदानि इति रूपम्।

द्वितीयाविभक्तौ अपि एवमेव रूपाणि भवन्ति। अन्यत्र पुंलिङ्गे अदस्-शब्दस्य यथा रूपाणि तथैव वेदितव्यानि।

क्लीबलिङ्गे अदस्-शब्दरूपाणि-

विभक्तौ	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथमायाम्	अदः	अमू	अमूनि
द्वितीयायाम्	अदः	अमू	अमूनि
अन्यानि रूपाणि पुंलिङ्गवत्			

पाठगतप्रश्नाः-२

९. अदस औ सुलोपश्च इति सूत्रस्य अर्थं लिखत।

१०. अदस औ सुलोपश्च इति सूत्रेण कति कार्याणि भवन्ति?

११. अदस औ सुलोपश्च इति सूत्रं कस्यापवादः?

१२. अदसोऽसेर्दादु दो मः इति सूत्रस्य अर्थं लिखत।

१३. एत ईद्बहुवचने इति सूत्रेण किं भवति?

१४. न मु ने इति सूत्रस्य अर्थं लिखत।

१५. अदसोऽसेर्दादु दो मः इत्यस्य अपवादभूतं सूत्रं किम्?

ददत्-शब्दः

जुहोत्यादिगणे पठितात् दाधातोः लटि, तस्य स्थाने शतृप्रत्यये, शप्प्रत्यये, शपः जुहोत्यादिभ्यः श्लुः इति सूत्रेण श्लौ (लोपे), श्लौ इति षष्ठाध्यायस्थेन द्वित्वविधायकेन सूत्रेण दाधातोः द्वित्वं भवति। तेन दा दा अत् इति जाते पूर्वोऽभ्यासः इति सूत्रेण पूर्वस्य दा इत्येतस्य अभ्याससंज्ञायां ह्रस्वः इति सूत्रेण अभ्यासस्य ह्रस्वे, श्नाभ्यस्तयोरातः इति सूत्रेण ददा इत्यत्र आकारस्य लोपे दद् अत् इति जाते वर्णसम्मेलने ददत् इति शब्दः निष्पद्यते। वस्तुतः इयं प्रक्रिया भवद्भिः तिङन्तप्रकरणे ज्ञातुं शक्यते। अत्र

तु प्रसङ्गवशात् उल्लिखितम्। त्रिषु अपि लिङ्गेषु ददत्-शब्दस्य प्रयोगः भवति। परन्तु पुंलिङ्गे क्लीबलिङ्गे च नुमागमविषये कश्चिद् विशेषः अवलोक्यते।

पुंलिङ्गे ददत्-शब्दः

ददत्-शब्दात् सुप्रत्यये अनुबन्धलोपे ददत् स् इति स्थितिः भवति। अयं ददत्-शब्दः यतः शतृप्रत्ययान्तः तस्मात् उगित् भवति। तेन उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः इति सूत्रेण नुमागमे प्राप्ते अग्रिमं सूत्रम् आगच्छति-

[१८.८] उभे अभ्यस्तम्। (६.१.५)

सूत्रार्थः –षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः।

सूत्रव्याख्या – अनेन सूत्रेण अभ्यस्तसंज्ञा विधीयते। अतः इदं संज्ञासूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयं वर्तते – उभे इति प्रथमाद्विवचनान्तं पदम्। अभ्यस्तम् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। एकाचो द्वे प्रथमस्य इति सूत्रात् द्वे इति प्रथमाद्विवचनान्तं पदम् अनुवर्तते। द्वे उभे अभ्यस्तम् इति अन्वयः।

द्वित्वविधायकानि सूत्राणि अष्टाध्याय्याम् अध्यायद्वये दृश्यते। तथाहि षष्ठाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमसूत्रम् आरभ्य द्वादश सूत्रं यावत् कानिचन सूत्राणि तथा अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमसूत्रम् आरभ्य पञ्चदश सूत्रं यावत् कानिचन सूत्राणि। अस्मिन् सूत्रे यत् द्वित्वविधानम् उक्तं तत् षष्ठाध्यायस्थसूत्रविषये एव। नियमः अस्ति अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा इति। अस्य तात्पर्यं तावत् समीपस्थितस्यैव विधिः प्रतिषेधो वा भवति न दूरस्थस्य इति। उभे अभ्यस्तम् इति सूत्रं षष्ठाध्याये पठितम्। अतः अभ्यस्तसंज्ञा षष्ठाध्यायस्थैः द्वित्वविधायकसूत्रैः सम्पादितस्य समुदायस्य एव भवति। अतः सूत्रार्थे षाष्ठद्वित्वप्रकरणे इति उक्तम्। सूत्रे उभे इति कथनात् अभ्यस्तसंज्ञा समुदितस्यैव भवति। तेन सूत्रार्थो भवति षष्ठाध्यायस्थसूत्रैः ये द्वे विहिते ते उभे अपि समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे भवतः इति।

सूत्रार्थसमन्वयः – षाष्ठद्वित्वप्रकरणस्थेन श्लौ इति सूत्रेण द्वित्वविधानात् दद् इति समुदायस्य उभे अभ्यस्तम् इति सूत्रेण अभ्यस्तसंज्ञा भवति। ततः अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते -

[१८.९] नाभ्यस्ताच्छतुः। (७.१.७८)

सूत्रार्थः – अभ्यस्तात् परस्य शतुः नुम् न स्यात्।

सूत्रव्याख्या – अनेन सूत्रेण नुमागमः निषिद्ध्यते। अतः इदं निषेधसूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। न अभ्यस्तात् शतुः इति सूत्रगतपदच्छेदः। न इति अव्ययपदम्। अभ्यस्तात् इति पञ्चम्येकवचनान्तं पदम्। शतुः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। अस्मिन् सूत्रे इदितो नुम् धातोः इति सूत्रात् नुम् इति प्रथमान्तं पदम् अनुवर्तते। अभ्यस्तात् शतुः नुम् न इति अन्वयः। सूत्रार्थो भवति अभ्यस्तात् परस्य शतृप्रत्ययस्य नुमागमः न भवति इति।

सूत्रार्थसमन्वयः –ददत् स् इति स्थितिः। अत्र उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः इति सूत्रेण नुम् इति आगमे प्राप्ते दद् इति अभ्यस्तसंज्ञकात् परस्य अत्(शतृ)भागस्य नुमागमः अनेन सूत्रेण निषिद्ध्यते।

तेन ददत् स् इति जाते हल्ङ्याभ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् इति सूत्रेण सकारस्य लोपे ददत् इति भवति। ततः झलां जशोऽन्ते इति सूत्रेण तकारस्य दकारे ददद् इति रूपं निष्पद्यते। दकारस्य पुनः वाऽवसाने इति सूत्रेण विकल्पेन चर्त्वे ददत्, ददद् चेति रूपद्वयम्।

हलादिविभक्तिषु परेषु ददत्-शब्दस्य तकारस्य झलां जशोऽन्ते इति सूत्रेण दकारः भवति।

क्लीबलिङ्गे ददत्-शब्दः

नपुंसकलिङ्गे ददत्-शब्दात् सुप्रत्यये, स्वमोर्नपुंसकात् इति सूत्रेण सुप्रत्ययस्य लुकि ददत् इति भवति। ततः झलां जशोऽन्ते इति सूत्रेण तकारस्य जश्त्वे दकारे, वाऽवसाने इति सूत्रेण दकारस्य विकल्पेन चर्त्वे ददत्, ददद् चेति रूपद्वयम्।

ददत्-शब्दात् औप्रत्यये ददत् औ इति स्थिते नपुंसकाच्च इति सूत्रेण औप्रत्ययस्य स्थाने शी-इत्यादेशे अनुबन्धलोपे ददत् ई इति जाते वर्णसम्मेलने ददती इति रूपम्।

ददत्-शब्दात् जसि अनुबन्धलोपे ददत् अस् इति स्थिते जश्शसोः शिः इति सूत्रेण जस्प्रत्ययस्य स्थाने शि-इत्यादेशे अनुबन्धलोपे ददत् इ इति जाते, शि सर्वनामस्थानम् इति सूत्रेण शि इत्येतस्य सर्वनामस्थानसंज्ञा भवति। ततः उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः इति सूत्रेण, नपुंसकस्य झलचः इति सूत्रेण वा ददत्-शब्दस्य नुमागमः प्राप्नोति। परन्तु दद् इति भागस्य उभे अभ्यस्तम् इति सूत्रेण अभ्यस्तसंज्ञायां, तस्मात् परस्य अत् (शतृ)-भागस्य स्थाने प्राप्तः नुमागमः नाभ्यस्ताच्छतुः इति सूत्रेण निषिद्ध्यते। ततः अग्रिमं सूत्रम् आगच्छति -

[१८.१०] वा नपुंसकस्य। (७.१.७९)

सूत्रार्थः – अभ्यस्तात् परः यः शता तदन्तस्य क्लीबस्य वा नुम् सर्वनामस्थाने।

सूत्रव्याख्या – अनेन सूत्रेण विकल्पेन नुमागमः विधीयते। अतः इदं विधिसूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयं वर्तते – वा इति अव्ययम्, नपुंसकस्य इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। नाभ्यस्ताच्छतुः इति सूत्रात् अभ्यस्तात् इति पञ्चम्येकवचनान्तं, शतुः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदं च अनुवर्तते। अङ्गस्य इति सूत्रम् अधिकृतम्। इदितो नुम् धातोः इति सूत्रात् नुम् इति प्रथमान्तं पदम् अनुवर्तते। उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः इति सूत्रात् सर्वनामस्थाने इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम् अनुवर्तते। अभ्यस्तात् शतुः नपुंसकस्य अङ्गस्य वा नुम् सर्वनामस्थाने इति अन्वयः। सूत्रार्थो भवति अभ्यस्तात् परं विद्यमानः यः शतृप्रत्ययः, तदन्तस्य क्लीबस्य विकल्पेन नुमागमः भवति सर्वनामस्थाने परे इति।

अयं नुमागमः मित् भवति। तेन मिदचोऽन्त्यात्परः इति परिभाषया अन्त्यात् अचः परमेव भवति।

सूत्रार्थसमन्वयः – ददत् इ (शि) इति स्थितिः। अत्र शि इति शि सर्वनामस्थानम् इत्यनेन सर्वनामस्थानसंज्ञकः। दद् इति भागः उभे अभ्यस्तम् इति सूत्रेण अभ्यस्तसंज्ञकः। ततः परम् अत् इति शतृप्रत्ययः। तदन्तः ददत्-शब्दः क्लीबलिङ्गे वर्तते। अतः प्रस्तुतसूत्रेण ददत्-शब्दस्य विकल्पेन नुमागमः भवति। तेन यस्मिन् पक्षे नुमागमः भवति तत्र दद् अ न् त् इ इति जाते वर्णसम्मेलने ददन्ति इति रूपम्। यस्मिन् च पक्षे नुमागमः न भवति तत्र ददति इति रूपम्।

तुदत्-शब्दः

तुदादिगणीयात् व्यथनार्थकात् तुद्-धातोः लटि, तस्य स्थाने शतृप्रत्यये, शब्विकरणे प्रक्रियाकार्ये तुद् अ अत् इति स्थितिः। अत्र तुद (तुद् अ) इति भागः यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् इति सूत्रेण अङ्गसंज्ञकः। ततः अतो गुणे इति सूत्रेण तुद अत् इत्यत्र पररूपैकादेशे तुदत् इति शब्दः निष्पद्यते। अस्य शब्दस्य क्लीबलिङ्गे नुमागमविषये कश्चित् विशेषः परिलक्ष्यते।

तुदत्-शब्दात् प्रथमैकवचनविवक्षायां सुप्रत्यये ददत्-शब्दवत् रूपम्।

तुदत्-शब्दात् औप्रत्यये तुदत् औ इति स्थिते नपुंसकाच्च इति सूत्रेण औप्रत्ययस्य स्थाने शी इत्यादेशे अनुबन्धलोपे तुदत् ई इति जाते अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते -

[१८.११] आच्छीनद्योर्नुम्। (७.१.८०)

सूत्रार्थः - अवर्णान्तात् अङ्गात् परः यः शतुः अवयवः तदन्तस्य नुम् वा शीनद्योः।

सूत्रव्याख्या - अनेन सूत्रेण विकल्पेन नुमागमः विधीयते। अतः इदं विधिसूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। आत्, शीनद्योः नुम् इति सूत्रगतपदच्छेदः। आत् इति पञ्चम्येकवचनान्तं पदम्, शीनद्योः इति सप्तमीद्विवचनान्तं पदम्। नुम् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। अङ्गस्य इति सूत्रम् अधिकृतं पञ्चम्येकवचनान्ततया विपरिणम्यते। अङ्गस्य इति सूत्रं पुनः अधिकृतम्। नाभ्यस्ताच्छतुः इति सूत्रात् शतुः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम् अनुवर्तते। वा नपुंसकस्य इति सूत्रात् वा इति अव्ययपदम् अनुवर्तते। आत् अङ्गात् शतुः अङ्गस्य वा नुम् इत्यन्वयः। अत्र आत् इति अङ्गात् इत्यस्य विशेषणम्। तेन तदन्तविधौ अदन्तात् इति लभ्यते। सूत्रार्थो भवति – अदन्तात् अङ्गात् परः शतृप्रत्ययस्य यः अवयवः, तदन्तस्य अङ्गस्य नुमागमः विकल्पेन भवति शीपरे, नदीपरे च इति सूत्रार्थः।

सूत्रार्थसमन्वयः – तुदत् इत्यत्र तुद इति अङ्गसंज्ञकः। तस्मात् परं त् इति शतृप्रत्ययस्य अवयवः। तदन्तः अङ्गः तुदत् इति। तस्मात् परं शी इति वर्तते। अतः तस्मिन् परे सति विकल्पेन नुमागमः भवति। यस्मिन् पक्षे नुमागमः भवति तत्र तुद न् त् ई इति जाते वर्णसम्मेलने तुदन्ती इति रूपम्। यस्मिन् च पक्षे नुमागमः न भवति तत्र तुदत् ई इति जाते वर्णसम्मेलने तुदती इति रूपम्।

तुदच्छब्दात् जसि जश्शसोः शिः इति सूत्रेण जसः स्थाने शि-इत्यादेशे अनुबन्धलोपे तुदत् इ इति भवति। शि इत्येतस्य शि सर्वनामस्थानम् इति सूत्रेण सर्वनामस्थानसंज्ञा भवति। अतः तस्मिन् परे तुदत् इति झलन्तः वर्तते। अतः नपुंसकस्य झलचः इति सूत्रेण तुदत् इत्यत्र अन्त्यात् अचः परं नुमागमे अनुबन्धलोपे तुद् अ न् त् इ इति जाते वर्णसम्मेलने तुदन्ति इति रूपम्।

पचत्-शब्दः

पाकार्थकात् भ्वादिगणीयात् पच्-धातोः लटि, लटः स्थाने शतृप्रत्यये, शब्विकरणे प्रक्रियाकार्ये पच् अ अत् इति स्थितिः। अत्र पच (पच् + अ) यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् इति सूत्रेण अङ्गसंज्ञकः। ततः अतो गुणे इति सूत्रेण पच अत् इत्यत्र पररूपैकादेशे पचत् इति शब्दः निष्पद्यते।

पचत्-शब्दात् क्लीबलिङ्गे सुप्रत्यये अनुबन्धलोपे ददत्-शब्दवत् रूपम्।

पचत् औ इति स्थिते नपुंसकाच्च इति सूत्रेण औ-प्रत्ययस्य स्थाने शी-इत्यादेशे अनुबन्धलोपे पचत् ई इति भवति। ततः अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते -

[१८.१२] शप्श्यनोर्नित्यम्। (७.१.८१)

सूत्रार्थः – शप्श्यनोः आत्परो यः शतुः अवयवः तदन्तस्य नित्यं नुम् स्यात् शीनद्योः।

सूत्रव्याख्या – सूत्रेण अनेन नुमागमः विधीयते। अतः इदं विधिसूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयं वर्तते। शप्श्यनोः इति षष्ठीद्विवचनान्तं पदम्। नित्यम् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। आच्छीनद्योर्नुम् इति सूत्रात् आत् इति पञ्चम्येकवचनान्तं, नुम् इति प्रथमैकवचनान्तं च पदम् अनुवर्तते। नाभ्यस्ताच्छतुः इति सूत्रात् शतुः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम् अनुवर्तते। अङ्गस्य इति षष्ठ्येकवचनान्तं सूत्रम् अधिकृतम्। शप्श्यनोः आत् शतुः नित्यं नुम् शीनद्योः इति अन्वयः। सूत्रस्य सरलार्थो भवति शप् इत्यत्र यः अकारः, श्यन् इत्यत्र च यः अकारः, तस्मात् परं शतृप्रत्ययस्य यः अवयवः तदन्तस्य शब्दस्य शीपरे नदीपरे च नित्यं नुमागमः भवति इति।

भ्वादिगणे तथा चुरादिगणे शब्विकरणः, दिवादिगणे च श्यन्विकरणः तिष्ठति। अतः भ्वादिगणीयात् चुरादिगणीयात् दिवादिगणीयात् च धातोः विहितः यः शतृप्रत्ययः तदन्तात् प्रस्तुतेन सूत्रेण नित्यं नुमागमः भवति।

सूत्रार्थसमन्वयः – पचत् ई इति स्थितिः। अत्र अन्तादिवच्च इति परिभाषया पच इति अङ्गसंज्ञकः। तस्मात् परं त् इति शतृप्रत्ययस्य अवयवः। तदन्तः शब्दः पचत् इति। तस्मात् परं शी इति वर्तते। अतः प्रस्तुतेन सूत्रेण नित्यं नुमागमे अनुबन्धलोपे पच न् त् ई इति जाते, नकारस्य नश्चापदान्तस्य झलि इति सूत्रेण अनुस्वारे, अनुस्वारस्य च अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः इति सूत्रेण परसवर्णे नकारे पचन्ती इति रूपम्।

पचत् जस् इति स्थिते जश्शसोः शिः इत्यनेन जसः स्थाने शि इति आदेशः भवति। तेन पचत् इ इति स्थितिः सम्पद्यते। शि इत्येतस्य शि सर्वनामस्थानम् इत्यनेन सर्वनामस्थानसंज्ञा भवति। पचत् इति शब्दः झलन्तः अस्ति। तस्मात् नपुंसकस्य झलचः इति सूत्रेण नुमागमे अनुबन्धलोपे, नकारस्य अनुस्वारे, अनुस्वारस्य च परसवर्णे पचन्ति इति रूपम्।

एवं दीव्यत्-शब्दविषये अपि ज्ञातव्यम्।

पाठगतप्रश्नाः-३

१६. अभ्यस्तसंज्ञाविधायकं सूत्रं किम्?

१७. वा नपुंसकस्य इति सूत्रस्य अर्थं लिखत।

१८. आच्छीनद्योर्नुम् इति सूत्रस्य अर्थं लिखत।

१९. शप्श्यनोर्नित्यम् इति सूत्रस्य अर्थं लिखत।

२०. अभ्यस्तात् परः यः शतृप्रत्ययः, तदन्तस्य क्लीबस्य नुमागमः केन सूत्रेण विधीयते?

२१. तुदन्ती, तुदती इति रूपद्वये किं कारणम्?

२२. पचन्ति इत्यत्र नुमागमः केन सूत्रेण?

२३. पचन्ती इत्यत्र नुमागमः केन सूत्रेण?

२४. उभे अभ्यस्तम् इति सूत्रस्य अर्थं लिखत।

२५. तुदत्-शब्दस्य प्रथमैकवचने कति रूपाणि? कानि च तानि?

पाठसारः

महत्-शब्दः उगित् अस्ति। अतः सर्वनामस्थानसंज्ञके प्रत्यये परे उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः इति सूत्रेण नुमागमः भवति। किञ्च, तादृशे प्रत्यये परे उपधायाः दीर्घः सान्त महतः संयोगस्य इति सूत्रेण विधीयते। सम्बोधनैकवचने तु सुप्रत्ययस्य सम्बुद्धिसंज्ञा वर्तते। तस्मात् उपधादीर्घविधायकं सूत्रं तत्र न प्रवर्तते। अन्यत्र भ्यामादिप्रत्ययेषु परेषु झलां जशोऽन्ते इति सूत्रेण तकारस्य दकारः भवति। सुप्प्रत्यये परे तु तकारस्य च झलां जशोऽन्ते इति सूत्रेण दकारः, दकारस्य च खरि च इति सूत्रेण चर्त्वे तकारे पुनः तकारः भवति।

विद्वस्-शब्दः वसुप्रत्ययान्तः। तेन वसुप्रत्ययान्तस्य भस्य अङ्गस्य स्थाने सम्प्रसारणं भवति इति विशेषः।

भवत्-शब्दः द्विविधः – एकः भाधातोः डवतुप्रत्ययेन निष्पन्नः, अन्यश्च भूधातोः शतृप्रत्यययोगेन निष्पन्नः। प्रथमे भवच्छब्दे अत्वसन्तस्य चाधातोः इति सूत्रेण उपधादीर्घः भवति। द्वितीये भवच्छब्दे तु तथा न भवति।

विप्रकृष्टार्थं बोधयति अदस्-शब्दः। तस्य सुप्रत्यये परे सकाररूपः अन्तादेशः, सुप्रत्ययस्य लोपः चेति द्विविधं कार्यम् अदस औ सुलोपश्च इति सूत्रं विधत्ते। औप्रत्यये परे तु प्रक्रियाकार्ये अदौ इति जाते अदसोऽसेर्दादु दो मः इति सूत्रेण औकारस्य स्थाने ऊकारः, दकारस्य च स्थाने मकारः चेति द्विविधं कार्यं विधीयेते। बहुवचने तु जसः स्थाने शी इत्यादेशे प्रक्रियाकार्ये अदे इति जाते एकारस्य स्थाने ईकारं, दकारस्य च स्थाने मकारं चेति कार्यद्वयं साधयति एत ईद्बहुवचने इति सूत्रम्। तृतीयैकवचने तु अदसोऽसेर्दादु दो मः इति सूत्रेण विहितः मुभावः पूर्वत्रासिद्धम् इति सूत्रबलात् आङो नाऽस्त्रियाम् इति सूत्रदृष्ट्या असिद्धः भवति। परन्तु तस्य निषेधः न मु ने इति सूत्रेण भवति।

ततः शतृप्रत्ययान्ताः त्रयः शब्दाः आलोचिताः। अत्र प्रथमतः अभ्यस्तसंज्ञाविषये परिचयः कृतः। ततः पुंलिङ्गे ददत्-शब्दस्य प्राप्तस्य नुमागमस्य नाभ्यस्ताच्छतुः इति सूत्रेण निषेधः विहितः। क्लीबलिङ्गे अपि जस्प्रत्यये (शि-आदेशे) परे नपुंसकस्य झलचः इति सूत्रेण प्राप्तः नुमागमः नाभ्यस्ताच्छतुः इति सूत्रेण निषिद्धः भवति। परन्तु वा नपुंसकस्य इति सूत्रेण अभ्यस्तात् परं विद्यमानः

यः शतृप्रत्ययः, तदन्तस्य क्लीबस्य सर्वनामस्थाने परे विकल्पेन नुमागमः विहितः। तेन जसि ददन्ति, ददति चेति रूपद्वयं सिद्धं भवति।

शीपरे नदीपरे तु अवर्णान्तात् अङ्गात् परः यः शतृप्रत्ययस्य अवयवः तदन्तात् आच्छीनद्योर्नुम् इति सूत्रेण विकल्पेन नुमागमः भवति। तेन औप्रत्यये परे (शी-आदेशे) विकल्पेन नुमागमे तुदन्ती, तुदती चेति रूपद्वयं भवति। परन्तु तस्मिन् एव शीपरे नदीपरे च शप् इत्यत्र यः अकारः, श्यन् इत्यत्र च यः अकारः, तस्मात् परः शतृप्रत्ययस्य यः अवयवः तदन्तस्य शब्दस्य स्थाने शप्श्यनोर्नित्यम् इति सूत्रेण नित्यं नुमागमः भवति।

योग्यतावर्धनम्

पूर्वेषु पाठेषु चतुर्, पञ्चन्, अष्टन् चेति संख्यावाचकाः शब्दाः आलोचिताः। अस्मिन् अंशे षष्-शब्द आलोच्यते। षष्-शब्दस्य रूपाणां सिद्धिः पूर्वसूत्रैरेव सम्भवति। अतः योग्यतावर्धनांशे अस्य आलोचना विहिता।

षो अन्तकर्मणि इति सूत्रात् पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् इति सूत्रेण षष् इति शब्दः निष्पद्यते। षष्-शब्दः नित्यबहुवचनान्तः। त्रिषु अपि लिङ्गेषु अस्य समानमेव रूपम्।

षष्-शब्दात् जसि शसि वा अनुबन्धलोपे षष् अस् इति स्थितिः भवति। ष्णान्ता षट् इति सूत्रेण षष्-इत्यस्य षट्संज्ञा भवति। ततः षड्भ्यो लुक् इति सूत्रेण जस्प्रत्ययस्य शस्प्रत्ययस्य वा लुक् भवति। ततः झलां जशोऽन्ते इति सूत्रेण षकारस्य जश्त्वे डकारे वाऽवसाने इति सूत्रेण डकारस्य वैकल्पिकचर्त्वे षट्, षड् चेति रूपद्वयं सिद्ध्यति।

षष्-शब्दात् भिस्प्रत्यये, भ्यम्प्रत्यये वा परे सति झलां जशोऽन्ते इति सूत्रेण षकारस्य जश्त्वे डकारे षड्भ्याम् इति रूपम्।

षष्-शब्दात् षष्ठीबहुवचने आम्प्रत्यये षष् आम् इति स्थिते षट्चतुर्भ्यश्च इति सूत्रेण आमः नुडागमे अनुबन्धलोपे षष् नाम् इति जाते स्वादिष्वसर्वनामस्थाने इति सूत्रेण तस्य पदसंज्ञायां झलां जशोऽन्ते इति सूत्रेण षकारस्य जश्त्वे डकारे, प्रत्यये भाषायां नित्यम् (वा० ११) इति वार्तिकेन डकारस्य णकारे, ष्टुना ष्टुः इति सूत्रेण नकारस्य णकारे, षण्णाम् इति रूपम्।

षष्-शब्दात् सप्तमीबहुवचनविवक्षायां सुप्प्रत्यये अनुबन्धलोपे षष् सु इति स्थिते स्वादिष्वसर्वनामस्थाने इति सूत्रेण षष् इत्यस्य पदसंज्ञायां झलां जशोऽन्ते इति सूत्रेण षकारस्य जश्त्वे डकारे षड् सु इति जाते डः सि धुट् इति सूत्रेण सकारस्य विकल्पेन धुट् इति आगमः भवति। अयं च आगमः टित्त्वात् सकारस्य आद्यावयवः भवति। तेन एकस्मिन् पक्षे धुट् इति आगमे अनुबन्धलोपे षड् ध्

सु इति जाते खरि च इति सूत्रेण धकारस्य चर्त्वे तकारे, डकारस्य च चर्त्वे टकारे षट्त्सु इति रूपम्। धुडागमाभावपक्षे षड् सु इति जाते खरि च इति सूत्रेण डकारस्य चर्त्वे टकारे षट्सु इति रूपम्।

छात्राणामुपकाराय अस्मिन् पाठे आलोचितानां शब्दानां रूपाणि अधः प्रदीयन्ते।

१. महच्छब्दरूपाणि (पुंलिङ्गे) –

विभक्तौ	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथमायाम्	महान्	महान्तौ	महान्तः
द्वितीयायाम्	महान्तम्	महान्तौ	महतः
तृतीयायाम्	महता	महद्भ्याम्	महद्भिः
चतुर्थ्याम्	महते	महद्भ्याम्	महद्भ्यः
पञ्चम्याम्	महतः	महद्भ्याम्	महद्भ्यः
षष्ठ्याम्	महतः	महतोः	महताम्
सप्तम्याम्	महति	महतोः	महत्सु

२. षष्-शब्दरूपाणि -

विभक्तौ	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथमायाम्	-	-	षट्, षड्
द्वितीयायाम्	-	-	षट्, षड्
तृतीयायाम्	-	-	षड्भिः
चतुर्थ्याम्	-	-	षड्भ्यः
पञ्चम्याम्	-	-	षड्भ्यः
षष्ठ्याम्	-	-	षण्णाम्
सप्तम्याम्	-	-	षट्त्सु, षट्सु

३. विद्वस्-शब्दरूपाणि (पुंलिङ्गे) -

विभक्तौ	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथमायाम्	विद्वान्	विद्वांसौ	विद्वांसः
द्वितीयायाम्	विद्वांसम्	विद्वांसौ	विदुषः
तृतीयायाम्	विदुषा	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भिः
चतुर्थ्याम्	विदुषे	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः
पञ्चम्याम्	विदुषः	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः
षष्ठ्याम्	विदुषः	विदुषोः	विदुषाम्
सप्तम्याम्	विदुषि	विदुषोः	विद्वत्सु
सम्बोधने	विद्वन्	विद्वांसौ	विद्वांसः

४. भवत् (डवतुप्रत्ययान्तः)-शब्दरूपाणि –

विभक्तौ	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथमायाम्	भवान्	भवन्तौ	भवन्तः
द्वितीयायाम्	भवन्तम्	भवन्तौ	भवतः
तृतीयायाम्	भवता	भवद्भ्याम्	भवद्भिः
चतुर्थ्याम्	भवते	भवद्भ्याम्	भवद्भ्यः
पञ्चम्याम्	भवतः	भवद्भ्याम्	भवद्भ्यः
षष्ठ्याम्	भवतः	भवतोः	भवताम्
सप्तम्याम्	भवति	भवति	भवत्सु
सम्बोधने	भवन्	भवन्तौ	भवन्तः

५. पुंलिङ्गे अदस्-शब्दरूपाणि –

विभक्तौ	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथमायाम्	असौ	अमू	अमी
द्वितीयायाम्	अमुम्	अमू	अमून्
तृतीयायाम्	अमुना	अमूभ्याम्	अमीभिः
चतुर्थ्याम्	अमुष्मै	अमूभ्याम्	अमीभ्यः
पञ्चम्याम्	अमुष्मात्	अमूभ्याम्	अमीभ्यः
षष्ठ्याम्	अमुष्य	अमुयोः	अमीषाम्
सप्तम्याम्	अमुष्मिन्	अमुयोः	अमीषु

६. पुंलिङ्गे ददत्-शब्दरूपाणि –

विभक्तौ	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथमायाम्	ददत्, ददद्	ददतौ	ददतः
द्वितीयायाम्	ददतम्	ददतौ	ददतः
तृतीयायाम्	ददता	ददद्भ्याम्	ददद्भिः
चतुर्थ्याम्	ददते	ददद्भ्याम्	ददद्भ्यः
पञ्चम्याम्	ददतः	ददद्भ्याम्	ददद्भ्यः
षष्ठ्याम्	ददतः	ददतोः	ददताम्
सप्तम्याम्	ददति	ददतोः	ददत्सु
सम्बोधने	प्रथमाविभक्तिवत् रूपाणि		

७. क्लीबलिङ्गे ददत्-शब्दरूपाणि –

विभक्तौ	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथमायाम्	ददत्, ददद्	ददती	ददन्ति, ददति
द्वितीयायाम्	ददत्, ददद्	ददती	ददन्ति, ददति
अन्यत्र पुंलिङ्गवत् रूपाणि			

तुदत्-शब्दरूपाणि –

विभक्तौ	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथमायाम्	तुदत्, तुदद्	तुदन्ती, तुदती	तुदन्ति
द्वितीयायाम्	तुदत्, तुदद्	तुदन्ती, तुदती	तुदन्ति
तृतीयायाम्	तुदता	तुदद्भ्याम्	तुदद्भिः
चतुर्थ्याम्	तुदते	तुदद्भ्याम्	तुदद्भ्यः
पञ्चम्याम्	तुदतः	तुदद्भ्याम्	तुदद्भ्यः
षष्ठ्याम्	तुदतः	तुदतोः	तुदताम्
सप्तम्याम्	तुदति	तुदतोः	तुदत्सु
सम्बोधने	प्रथमाविभक्तिवत् रूपाणि		

८. पचत्-शब्दरूपाणि –

विभक्तौ	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथमायाम्	पचत्, पचद्	पचन्ती	पचन्ति
द्वितीयायाम्	पचत्, पचद्	पचन्ती	पचन्ति
तृतीयायाम्	पचता	पचद्भ्याम्	पचद्भिः
चतुर्थ्याम्	पचते	पचद्भ्याम्	पचद्भ्यः
पञ्चम्याम्	पचतः	पचद्भ्याम्	पचद्भ्यः
षष्ठ्याम्	पचतः	पचतोः	पचताम्
सप्तम्याम्	पचति	पचतोः	पचत्सु
सम्बोधने	प्रथमाविभक्तिवत् रूपाणि		

पाठान्तप्रश्नाः

१. सान्तमहतः संयोगस्य इति सूत्रं व्याख्यात।

२. अत्वसन्तस्य चाधातोः इति सूत्रं व्याख्यात।

३. भवत् इति शब्दविषये टिप्पणी लेख्या।

४. अदसोऽसेर्दादु दो मः इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।

५. अदस औ सुलोपश्च इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।

६. एत ईद्बहुवचने इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।

७. न मु ने इति सूत्रं व्याख्यात।

८. प्रदत्तानि रूपाणि ससूत्रं साधयत - महान् विदुषः असौ अमू अमी अमुना

९. ददच्छब्दस्य क्लीबलिङ्गे प्रथमाबहुवचने रूपाणि साधयत।

१०. तुदच्छब्दस्य क्लीबलिङ्गे प्रथमाद्विवचने रूपाणि साधयत।

११. शप्श्यनोर्नित्यम् इति सूत्रं व्याख्यात।

१२. वा नपुंसकस्य इति सूत्रं व्याख्यात।

१३. आच्छीनद्योर्नुम् इति सूत्रं व्याख्यात।

पाठगतप्रश्नानामुत्तराणि

उत्तराणि-१

१. सान्तसंयोगस्य महतः च यः नकारः तस्य उपधायाः दीर्घः असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने इति सूत्रार्थः।

२. वस्वन्तस्य भस्य सम्प्रसारणं स्यात् इति सूत्रार्थः।

३. महत्-शब्दस्य सम्बोधनैकवचने उपधायाः दीर्घः न भवति। सम्बोधनैकवचने सु इत्यस्य एकवचनं सम्बुद्धिः इति सूत्रेण सम्बुद्धिसंज्ञाविधानात् सान्त महतः संयोगस्य इति सूत्रे असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने इति कथनात्।

४. उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः इति सूत्रेण।

५. विदुषः इति उदाहरणम् अत्र।

६. अत्वन्तस्य उपधायाः दीर्घः धातुभिन्नासन्तस्य च असम्बुद्धौ सौ परे इति सूत्रार्थः।

७. अत्वसन्तस्य चाधातोः इति सूत्रेण।

८. मतुप्, वतुप्, डवतु चेत्यादीनाम् अतु-अन्तानां ग्रहणं भवति।

उत्तराणि-२

९. अदसः औकारः अन्तादेशः स्यात् सौ परे सुलोपश्च इति सूत्रार्थः।

१०. कार्यद्वयं भवति – औकाररूप-अन्तादेशविधानम्, सुप्रत्ययस्य लोपश्च।

११. त्यदादीनामः इति सूत्रस्य अपवादः।

१२. अदसः असान्तस्य दात्परस्य उदूतौ स्तः दस्य मश्च इति सूत्रार्थः।

१३. अदसः दात्परस्य एत ईद् दस्य च मो बह्वर्थोक्तौ इति सूत्रार्थः।

१४. नाभावे कर्तव्ये कृते च मुभावो न असिद्धः इति सूत्रार्थः।

१५. एत ईद्बहुवचने इति सूत्रम्।

उत्तराणि-३

१६. उभे अभ्यस्तम् इति।

१७. अभ्यस्तात् परः यः शता तदन्तस्य क्लीबस्य वा नुम् सर्वनामस्थाने इति सूत्रार्थः।

१८. अवर्णान्तात् अङ्गात् परः यः शतुः अवयवः तदन्तस्य नुम् वा शीनद्योः इति सूत्रार्थः।

१९. शप्श्यनोरात् परः यः शतुः अवयवः तदन्तस्य नित्यं नुम् शीनद्योः इति सूत्रार्थः।

२०. वा नपुंसकस्य इति सूत्रेण।

२१. आच्छीनद्योर्नुम् इति सूत्रम्।

२२. नपुंसकस्य झलचः इति सूत्रेण।

२३. शप्श्यनोर्नित्यम् इति सूत्रम्।

२४. षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः इति सूत्रार्थः।

२५. रूपद्वयम् – तुदद्, तुदत् चेति।

।।इति अष्टादशः पाठः।।

- सन्दर्भग्रन्थसूची- लघुसिद्धान्तकौमुदी – वरदराजाचार्यः।
- सहायकग्रन्था:- वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी (बालमनोरमा-तत्त्वबोधिनीसहिता) लघुसिद्धान्तकौमुदी (भैमीव्याख्या)
- वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी (लक्ष्मीटीकोपेता)
- लघुशब्देन्दुशेखरः –मुक्तस्वाध्यायपीठम् – राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् अष्टाध्यायी।